

ЛЕКСИКОГРАФІЯ

УДК 811.161.2'373

Ганна Дидик-Меуш, старш. наук. співроб.
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, м. Львів

УКРАЇНСЬКІ СКЛАДЕНІ НАЙМЕНУВАННЯ XVI–XVIII СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ КОДИФІКАЦІЇ

Статтю присвячено проблемі формування термінологічної бази та лексикографічного опису загальних географічних назв української мови XVI–XVIII ст. Особливу увагу звернено на відбір та лексикографічну кодифікацію сталих словосполучень, до складу яких входить топоапелятив.

Ключові слова: *пам'ятки української мови XVI–XVIII ст., топоапелятив, сполучення слів, словосполучення, словникова стаття.*

Назви природного ландшафту, хоч і стосуються визначальних для українців понять та пріоритетів (земля, земельна власність, спадщина тощо), не мають системного опису та лексикографічної кодифікації. Відсутній також єдиний усталений термін на їх позначення. Мовознавці-славісти, з огляду на природу таких загальних назв, порізному їх іменують: **апелятив** (П. Чучка [35], В. Німчук [18], Д. Бучко [1], О. Черепанова [32], М. Олейнік [39]), **апелятивна назва** (О. Черепанова [32], Т. Марусенко [13]), **географічний апелятив** (О. Михальчук [15], О. Матєєв [14], М. Юрковський [38]), **географічна назва** (С. Грабець [37], О. Суперанська [26], С. Роспонт [40], І. Яшкін [36], Т. Марусенко [13], О. Данилюк [6], М. Онишкевич [19], О. Купчинський [11], М. Толстой [28]), **географічне найменування** (І. Чепіга [31]), **географічний номен** (А. Непокупний [17], В. Німчук [18], О. Суперанська [27], П. Чучка [35], В. Путрашик [23], Т. Чорнореза [33]), **географічний термін** (С. Рудницький [24], М. Толстой [28], В. Німчук [18], О. Черепанова [32], В. Мокієнко [16], І. Яшкін [36], Е. Григорян [3], О. Купчинський [11], Т. Громко [4], Л. Гусева [5], Ю. Карпенко [9], Р. Малько [12], О. Михальчук [15], Н. Сокіл [25], Т. Поляруш [21], І. Чеховський [34]), **загальна назва географічного об'єкта** (Т. Громко [4]), **загальна назва місцевості** (М. Онишкевич [19]), **ландшафтна назва** (М. Худаш [30], Є. Посацька-Черняхівська [22], М. Запрягасва [8]), **назва рельєфу** (В. Путрашик [23], М. Флягіна [29]), **назва ландшафту** (Ф. Куля [10]),

назва природного об'єкта (І. Чепіга [31]), назва рельєфу (О. Полякова [20]), топографічна назва (Д. Бучко [1]), топонімічна лексика (П. Чучка [35], В. Мокієнко [16]), топоапелятив (П. Чучка [35], К. Галас [2]).

Прийнявши термін **топоапелятив** на позначення натурогенних об'єктів, дослідник не має особливих труднощів екстерпувати такі загальні географічні назви з текстів пам'яток XVI–XVIII ст. (*антра* 'печера', *водка* 'водойма', *жбирь* 'пагорб, горб', *лядо* 'пустище', *нора* 'підземне джерело', *орекь* 'спадкове земельне угіддя', *перелесанокь* 'перелісок', *рупура* 'урвище, круча', *убочь* 'край, узбіччя', *хвойникь* 'хвойний ліс' та ін.) і сформувані реєстр словника "Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово. Текст. Словник" [7].

Увагу привертають словосполучення та сполучення слів, які введені до багатьох словникових статей і які, як одразу зауважить користувач, типологічно різні.

1. Словосполучення, кваліфіковані у згаданому словникові як стійкі, є такими тільки "у форматі" цього словника. Вони пов'язані з діяльністю судової системи (зокрема підкоморських судів), із появою різних правових актів, які гарантували господарську діяльність упродовж XVI–XVIII ст., тобто є важливою частиною життя українців вказаного періоду. Такі словосполучення мають високу частотність у мові документів і функціонують як терміни чи навіть часто як вирази-канцеляризми.

1.1. Найбільш типові з них – "ім. + прикметник (дісприкметник)". Найчисленнішою така група словосполучень (51) стосується реєстрового слова *грунтъ* (*кгрунтъ*) у 3-ому значенні 'земельне угіддя, земля; грунт', зокрема: *кгрунтъ бортицкий* 'пасіка', *кгрунтъ венный* 'земельне угіддя, одержане у посаг; віно', *кгрунтъ вечный* 'земельне угіддя, одержане у спадок із правом довічної власності', *кгрунтъ выбитый* 'відчужене земельне угіддя', *кгрунтъ выслуженный* 'земельне угіддя, одержане за військову службу', *кгрунтъ дѣдизный* 'земельне угіддя, успадковане по дідові або від предків; дідизна', *кгрунтъ заставный* 'земельне угіддя, віддане під заставу; заставний грунт', *кгрунтъ зупелный* 'земельне угіддя, яке в повному обсязі перейшло до власника', *кгрунтъ лесовий* 'лісове угіддя; ліс', *кгрунтъ обрубный* 'земельне угіддя одного власника, обмежене довкола', *кгрунтъ пляцовый* 'земельна ділянка, відведена під забудову', *кгрунтъ принципальный* 'земельне угіддя, яке є предметом суперечки декількох землевласників за межу' та ін. Пор.: слово *иміне* (*имене*) 'земельне угіддя, землеволодіння' має 37 стійких словосполучень; *добра* 'земельні угіддя' (тільки у мн.) – 34; *земля* 'земельне угіддя, земля'

– 26, які є переважно ідентичними до наведених вище стійких словосполучень зі словом *кгрунтъ*: *имене веновное, имене выслужоное, добра выбитые, добра вичистые, добра заставные, земля бортная, земля обрубная, земля пашенная* та ін.

1.1.2. У межах однієї словникової статті такі складені топоапелятиви між собою поєднані дублетною синонімією, наприклад: *кгрунтъ лядинский* ‘необроблюване земельне угіддя; пустизна, пустище’ – *кгрунтъ пустовский* ‘тс.’; *кгрунтъ ловскій* ‘мисливське угіддя’ – *кгрунтъ добычный* ‘тс.’; *кгрунтъ лісний* ‘лісове угіддя’ – *кгрунтъ лісовый* ‘тс.’; *кгрунтъ отчизный* ‘земельне угіддя, успадковане по батькові; батьківщина’ – *кгрунтъ отчистый* ‘тс.’ – *кгрунтъ отчичій* ‘тс.’ – *кгрунтъ отцевский* ‘тс.’; *кгрунтъ пахатний* ‘орна земля; поле, нива’ – *кгрунтъ оремый* ‘тс.’ – *кгрунтъ паиный* ‘тс.’ – *кгрунтъ полевой* ‘тс.’; *кгрунтъ судеревный* ‘земельне угіддя, призначене для спільного користування землевласників-суміжників’ – *кгрунтъ сумезный* ‘тс.’; *кгрунтъ пенный* ‘земельне угіддя, яке є предметом судової справи’ – *кгрунтъ поводовый* ‘тс.’ та ін.

1.1.3. Стійкі словосполучення можуть дублювати реєстрове слово. Наприклад, за даними пам’яток, назва *поле* має три значення: ‘відкритий безлісий простір; степ, поле’ (син. *поле дикое, поле степное*), ‘земельне угіддя перев. для косіння чи випасання худоби; поле’ (син. *поле простое*) і ‘орна земля; поле’ (син. *поле земляное, поле зоранное, поле ораное, поле оремое, поле пахарное, поле пахатное*).

1.2. Наступну групу словосполучень не можна кваліфікувати як стійкі у традиційному розумінні, і все ж їх винесено окремо як складені назви через те, що в досліджуваних пам’ятках української мови вони мають високу частотність і стійкість уживання, іменуючи важливі географічні об’єкти в Україні і поза нею, а особливо – відображають уявлення наших предків про Україну і світ, які знаходимо в переказах, літописах, хроніках. Ідеться, зокрема, про назви водойм, гір, островів.

1.2.1. Зі стрижневим словом *вода* ‘водойма (річка, озеро, море, океан)’ словник подає складені назви *вода Гаганусъ* ‘ріка Ганг’, *вода Днепро* ‘ріка Дніпро’, *вода Йердан* ‘ріка Йордан’ – *вода іердонская* ‘тс.’ – *воды іерданскіе* ‘тс.’.

1.2.2. Зі стрижневим словом *ріка* ‘ріка, річка’ словник подає до 40 складених назв, як-от: *ріка Богъ* (Бугъ), *ріка Ворскло*, *ріка Десна*, *река Днестръ*, *ріка Днепро*, *ріка Дунай*, *ріка Ерьданъ* (Йорданъ), *ріка Либець*, *ріка Невмень*, *ріка Ниль* (Нилуось), *ріка Пьсолъ* та ін. Пам’ятки засвідчують часте використання назви *річка*, що, як правило, не

функціонувала як демінутив, а була дублетним найменуванням до згаданого вище слова *ріка*. Зі стрижневим словом *річка* (*речка*) словник подає складені назви, які стосуються гідрооб'єктів, пов'язаних тільки з українськими теренами: *речка Ворскля, речка Дарниця, речка Лыбедь, речка Почаина, речка Совка, речка Сырець*.

1.2.3. Зі стрижневим словом *море* ‘море’ словник подає до 30 складених назв, як-от: *море Азовское, море Аравитское, море Балтицкое, море Кгрецкое, море Дунское, море Стеонское, море Ишпанское, море Каспийское, море Ледовое, море Мертвое, море Татарское, море Черноє* та ін. Подані вище словосполучення стосуються загальної назви *море* ‘море’. Проте у Словникові вміщено складені назви відповідно і до двох інших значень слова *море*, які вдалося визначити за матеріалами пам'яток XVI–XVIII ст.: ‘Галилейське море-озеро’ (син. *море Галилейское, море Тиверіадское*) і ‘великі водні простори; океан, море’ (син. *море окіяньское, море океанское*; цей ряд поширюють стійкі словосполучення *глубина морская* і *глубокость морская*, уміщені під реєстровим словом *морский*). Пор. також: *пучина* ‘море’ (*Єгейска пучина* ‘Егейське море’).

1.2.4. Зі стрижневим словом *островъ* ‘частина суходолу, оточена з усіх боків водою; острів’ словник подає такі складені найменування: *островъ кипрський* ‘острів Кіпр’, *островъ Муромецъ* ‘острів Муромець (у Києві)’, *островъ Осетчина* ‘острів Осетщина (у Києві)’, *островъ Патмосъ* ‘острів Патмос’, *островъ Сардонія* ‘острів Сардинія’, *островъ Таванський* ‘Таманський півострів’, *островъ Томаковський* ‘Томаківський острів, Томаківка’, *островъ Трухановъ* (*Трухоновъ*) ‘Труханів острів (у Києві)’ та ін. Зауважмо, що слово *островъ* найчастіше вживалося в текстах офіційно-ділового стилю у значенні ‘земельне угіддя, яке розташоване окремо від основного наділу або яке вирізняється з-поміж інших угідь’, проте стійких словосполучень до цього значення виявити не вдалося. Пор. також старопольські запозичені назви *высопъ* ‘острів’ і *выспа* ‘тс.’, які стосувалися виключно “екзотичних” географічних об'єктів, про що свідчать відповідні стійкі словосполучення: *высопъ Крета, висопъ Понтія, выспа Крытская, выспа Куба, выспа Патмос, выспа Ципрь*.

1.2.5. Зі стрижневим словом *гора* ‘значне підвищення на місцевості; гора’ словник подає такі складені найменування: *гора Афонская* ‘гора Афон’, *гора Везувіуніусъ* ‘гора (вулкан) Везувій’, *гора Етна* ‘гора (вулкан) Етна’, *гора Парназусъ* ‘гора Парнас’, *гора Сінайская* ‘гора Синай’, *гора Шкавица* ‘гора Щекавиця’. Під значенням ‘гориста місцевість, гори’ подано найменування *гори Алтайские* ‘Альпійські гори’, *гори Пиринійские* ‘Піренейські гори’, *гори Київские* ‘Київські

гори' та ін. Пор.: *скала* 'гора' (*Кавказіускіе скали* 'Кавказькі гори'); *полонина* 'безліса частина гір; полонина' (*полонина Масличная* 'Оливна (Єлеонська гора)').

1.3. У словникових статтях виділено як стійкі словосполучення, до складу яких входить реєстрове слово у непрямому відмінку.

1.3.1. Це переважно вирази зі стрижневим дієсловом; наприклад: *границя* 'межа, границя' – *границю водити* 'встановлювати межу' (син. *границю городити, границю заводити, границю именувати*); *дедицтво* 'земельне угіддя, успадковане по дідові або від предків; дідизна' – *в дедицтво отдати* 'передати у спадок'; *спадок* 'успадковане земельне угіддя; спадщина, спадок' – *доити спадку* 'успадкувати', *спадкомъ припасти* 'перейти у спадок' (син. *прийти спадкомъ, спадками зостати*), *спадками спалый* 'успадкований'); *обрубъ* 'обмежована довкола земельна ділянка; обруб' – *обрубомъ лежати* 'бути розташованим окремо, віддалік' та ін.

1.3.2. Словник окремо подає сполучення слів, які за граматичними нормами сучасної української мови кваліфікуються як прислівники, як-от: *діль*¹ 'частина земельного угіддя; пай, наділ' – *въ ровномъ ділу* 'рівними частинами; порівну', (син. *ровнымъ діломъ*); *кгрунтъ* 'земля, ґрунт' – *до кгрунту* 'повністю, дотла, дощенту' (син. *з кгрунту, на кгрунтъ*); *море* 'море' – *за море* 'далеко, в далекі краї', *на земли и на мори* 'скрізь', *от мора до мора* 'від краю до краю'.

Отже, міркування, висловлені у пропонованому дослідженні, безпосередньо стосуються практичної лексикографії, побудованій на текстах писемних пам'яток XVI–XVIII ст. Багатство лексичного матеріалу та неможливість його однозначного потрактування дають змогу історикові-лексикографові відходити від традиційних підходів словникарства і знаходити нові можливості тлумачити минуле, так звану "приховану реальність", виражену вербально.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бучко Д. Апелятивна і пропріальна номінації // Слово і доля. Збірник на пошану У. Єдлінської. – Львів: Вид-во "Львівська політехніка", 2005. – С. 261–270.
2. Галас К. Український топоапелятив *парів* // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народнорозмовної мови. Тези доповідей республіканської конференції. – Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 1989. – С. 157–158.
3. Григорян Э. А. Некоторые семантические явления в болгарской географической терминологии // Советское славяноведение. – № 1. – М., 1978. – С. 101–106.
4. Громко Т. В. Семантичні особливості народних географічних термінів Центральної України. – Кіровоград: РВЦ КДПУ, 2000.

Гусева Л. Г. Географические термины, обозначающие болото, в апеллятивной лексике и топонимике Каргопольского края // Вопросы топониматики. – 1972. – № 6. – С. 122–130.

6. Данилюк О. К. Регіоналізми у складі географічної лексики Волині // Slavica та baltica в ономастиці України. – К., 1999. – С. 78–90.

7. Дидик-Меуш Г., Слободзяник О. Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово. Текст. Словник. – Львів, 2015. – 450 с. [у друці].

8. Запругаева М. А. Лексико-семантические особенности ландшафтной лексики // Лексический атлас русских народных говоров: материалы и исследования. – СПб. 1998. – С. 112–116.

9. Карпенко Ю. А. Топонимы и географические термины // Вопросы географии. – М., 1970. – С.36–45.

10. Куля Ф. Топоніми околиці Синяка (До питання про німецьку топонімію Закарпаття) // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Збірник пам'яті Кирила Галаса. – Ужгород, 2002. – Вип. 6. – С. 114–118.

11. Купчинський О. Питання генези географічних назв на -ичі // О. Купчинський. Студії з історії української мови та ойконімії. Вибрані статті та матеріали. – Львів, 2011. – Т. 1. – С. 192–206.

12. Малько Р. Н. Географическая терминология чешского и словацкого языков (на общеславянском фоне). – Минск, 1974.

13. Марусенко Т. О. Назви рельєфу в українській мові (деякі назви западин) // Дослідження з мовознавства. – Вип. 2. – К., 1963. – С. 62–77.

14. Матеев А. К. Апеллятивные заимствования и стратификация субстратных топонимов // Вопросы языкознания. – 1995. – № 2. – С. 29–42.

15. Михальчук О. І. Географічна термінологія в мікротопонімі Підгір'я // Мовознавство, 1997. – № 2–3. – С. 29–35.

16. Мокиенко В. М. Лингвистический анализ местной географической терминологии (псковские апеллятивы, обозначающие низинный рельеф, на славянском фоне). – Л., 1969.

17. Непокунний А. П. Слов'янська термінологія підвищеного рельєфу в індоєвропейському аспекті // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 62–77.

18. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К., 1992.

19. Ониськевич М. М. Географічні назви в говорах західного регіону УРСР // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К., 1991. – С. 123–144.

20. Полякова Е. Н. Словарь географических терминов в русской речи Пермского края. – Пермь: Изд-во Перм. гос. ун-та, 2007. – 419 с.

21. Поляруци Т. І. Місцеві географічні терміни в топонімі північно-східного Лівобережжя України // Дослідження з словотвору та лексикології. – К., 1985. – С. 131–136.

22. Посацька-Черняхівська Є. М. Топонімічні ландшафтні назви // Питання українського мовознавства. – Львів, 1958. – Кн. 3. – С. 164–169.

23. Путрашик В. І. Зі спостережень над номенклатурою орорельєфу українських говорів Карпат // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць / Відп. ред. І. В. Сабадош. – Ужгород, 1999. – Вип. 1. – С. 143–148.

5. 24. *Рудницький С.* Причинки до географічної термінології // Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ / Під ред. д-ра В. Левицького і д-ра С. Рудницького. – Львів, 1913. – Т. XV. – Вип. II.

25. *Сокіл Н.* Народна географічна термінологія Гуцульщини та Бойківщини // Вісник Прикарпатського університету. Філологія (мовознавство). – Вип. XIX–XX. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 43–46.

26. *Суперанская А. В.* Типы и структура географических названий // Лингвистическая терминология и прикладная топонимика. – М.: Наука, 1964. – С. 59–118.

27. *Суперанская А. В.* Народные географические номены в лексической системе языка // Onomastica. – Kraków, 1978. – Т. XXIII. – С. 25–33.

28. *Толстой Н. И.* Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды. – М., 1969. – 264 с.

29. *Флягина М. В.* Лексика низинного рельефа в донских говорах (ареально-семасиологический аспект) // Лексический атлас русских народных говоров. Материалы и исследования. – Санкт-Петербург, 2007. – Ч. I. – С. 293–319.

30. *Худаш М. Л.* Ландшафтні назви в пам'ятках української актової мови XIV–XV ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1962. – Т. V. – С. 143–158.

31. *Ченіза І.* Лексика полтавських актів XVII – першої половини XVIII століть // Слово і доля. Збірник на пошану У. Єдлінської. – Львів: Вид-во “Львівська політехніка”, 2005. – С. 59–64.

32. *Черепанова Е. А.* Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья (опыт семантической классификации) // Полесский этнолингвистический сборник. – М.: Наука, 1983. – С. 173–189.

33. *Чернораева Т. Н.* Топонимия и географическая номенклатура Приамурья. – Хабаровск, 2002. – 304 с.

34. *Чеховський І. Г.* Мікротопонімія Чернівецької області (утворення на базі народної географічної термінології) – Чернівці, 1996. – 327 с.

35. *Чучка П. П.* Синонімічні зв'язки в давньоруській географічній номенклатурі // Мовознавство. – 1980. – № 3. – С. 75–82.

36. *Яшкін І. Я.* Беларускія геаграфічныя назвы: Тапаграфія. Гідралогія. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – 256 с.

37. *Hrabec S.* Nazwy geograficzne Huculszczyzny // Prace onomastyczne. – Kraków, 1950. – № 2. – S. 10–120.

38. *Jurkowski M.* Ukraińska terminologia hydrograficzna. – Wrocław–Warszawa – Kraków–Gdańsk, 1971. – 150 s.

39. *Olejnik M.* Mikrotoponimia powiatu włodawskiego. – Lublin, 2014. – 320 s.

40. *Rospond S.* Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych. – Wrocław, 1957. – 240 s.

Стаття надійшла до редакції 05.06.14

А. Дыдык-Меуш, ст. науч. сотр.
Институт украиноведения им. И. Крипякевича НАНУ, г. Львов

**Украинские составные наименования XVI–XVIII вв.:
особенности лексикографической кодификации.**

Статья посвящена проблеме формирования терминологической базы и специфике лексикографического описания нарицательных географических наименований в украинском языке XVI–XVIII вв. Особое внимание обращено на лексикографическую кодификацию устойчивых словосочетаний, в состав которых входит топоапеллятив.

Ключевые слова: памятники украинского языка XVI–XVIII вв., топоапеллятив, сочетание слов, словосочетание, словарная статья.

H. Dydyk-Meush, Senior Researcher
Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv

**Ukrainian compiled names of the XVI–XVIII centuries:
lexicographical codification specifics.**

The article is dedicated to the problem of terminological base formation and lexicographical description of general geographic ukrainian names of the XVI–XVIII centuries. Special attention is paid to the selection and lexicographic codification of constant phrases, which include the topographic appellative.

Keywords: Ukrainian language monuments of the XVI–XVIII centuries, topographic appellative, combination of words, phrase, dictionary article.